

«ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КІШІ ҚАЗАН» ТРАГЕДИЯСЫН КЕШЕНДІ ЗЕРТТЕУГЕ – ЖАҢАША ҒЫЛЫМИ КӨЗҚАРАС

Құралай Қуандыққызы Сәрсембина¹

¹Астана қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының филиалы (11/5-үй, Қабанбай батыр даңғ., 010017, Астана, Қазақстан Республикасы) тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>, E-mail: kuralai_sk@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада 2020 жылы 24 қарашада Президент Жарлығымен құрылып 2023 жылға дейін жұмыс жасаған саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық жөніндегі Мемлекеттік комиссия жұмысының нәтижелері, ғылыми – зерттеу жұмыстарының бағыттары қарастырылған.

Мемлекеттік комиссия құрылғаннан кейін ең алдымен саяси қуғын-сүргінге қатысты архив деректеріне көптеген зерттеушілердің қолы жетіп, тың деректер талай зерттеу тақырыптарына арқау болып, көптеген ғылыми еңбектер дүниеге келгендігі; Мемлекеттік комиссия жұмысы шеңберінде Қазақстандағы қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтаудың жаңа тұжырымдамасы, зерттеудің әдістемесі әзірленгендігі; біздің еліміздегі қуғын-сүргіннің ерекшеліктері айқындалғандығы; саяси қуғын-сүргіннен зардап шеккендер мен құрбандардың негізгі (базалық) санаттары белгіленіп, әрбір базалық санатты ақтау бойынша арнайы әдістеме, іргелі ғылыми-теориялық қағидаттар мен өлшемдер жасалынғандығы; мемлекеттік комиссия жұмысының нәтижесінде тың деректерге толы жинақтар жарық көргендігі; Жобалық кеңсе тарапынан атқарылған ғылыми-зерттеу жұмыстары зерделенген.

Автор, мемлекеттік комиссия жұмысының жалғасы Жобалық кеңсе тарапынан жүргізіліп жатырған іргелі ғылыми – зерттеу жұмыстарынан көрініс тапқандығын; революциялық зорлық-зомбылыққа толы «Кіші қазан» саясатының мақсатын, әдісін, қайғылы салдарын объективті тұрғыдан зерттеу – заман талабы екендігін айта келе, халыққа қарсы бағдарламаның зардаптарын дәйектеген.

Кілт сөздер: мемлекеттік комиссия, Жобалық кеңсе, саяси қуғын-сүргін, және т.б.

НОВЫЙ НАУЧНЫЙ ВЗГЛЯД НА КОМПЛЕКСНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ТРАГЕДИИ «МАЛОГО ОКТЯБРЯ В КАЗАХСТАНЕ»

Қуралай Қуандыковна Сарсембина¹

¹филиал Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в г. Астане (пр. Кabanбай батыра, 11/5, 010017, Астана, Республика Казахстан), кандидат

исторических наук, директор, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>, E-mail: kuralai_sk@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются результаты работы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий, созданной Указом Президента 24 ноября 2020 года и действовавшей до 2023 года, а также направления научных исследований, проводимых в её рамках.

После создания Государственной комиссии многие исследователи получили доступ к архивным материалам, касающимся политических репрессий, и вновь обнаруженные данные стали основой для множества научных исследований, в результате чего было опубликовано значительное количество научных трудов. В рамках работы Комиссии была разработана новая концепция полной реабилитации жертв политических репрессий в Казахстане, включая методологию исследований. Были выявлены специфические особенности политических репрессий в стране, определены основные (базовые) категории жертв. Для каждой базовой категории была создана специализированная методика реабилитации, а также разработаны фундаментальные научно-теоретические принципы и критерии. В результате работы Комиссии были опубликованы сборники, содержащие новые архивные данные. Кроме того, был проанализирован научно-исследовательский вклад Проектной канцелярии.

Автор подчеркивает, что продолжение работы Государственной комиссии отражается в фундаментальных научных исследованиях, проводимых Проектной канцелярией. В статье акцентируется внимание на том, что объективное изучение целей, методов и трагических последствий революционной и насильственной политики «Малого Октября» является насущной современной задачей и документирует последствия этой антинародной программы.

Ключевые слова: репрессия, «Малый Октябрь», государственная комиссия, проектный офис, нация, народ и др.

IRSTI 03.00.20

A NEW SCIENTIFIC VIEW ON THE COMPREHENSIVE STUDY OF THE TRAGEDY OF "LITTLE OCTOBER IN KAZAKHSTAN"

Kuralay K. Sarsembina¹

¹Branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology in Astana (11/5, Kabanbay Batyr Ave., 010017, Astana, Republic of Kazakhstan), Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>. E-mail: kuralai_sk@mail.ru

Abstract. The article examines the results of the work of the State Commission on the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression, established by

Presidential Decree on November 24, 2020, and operating until 2023, as well as the directions of scientific research conducted within its framework.

Following the establishment of the State Commission, many researchers gained access to archival materials related to political repression, and newly discovered data became the basis for numerous research topics, resulting in a significant number of scholarly publications. Within the framework of the Commission's work, a new concept for the full rehabilitation of victims of political repression in Kazakhstan was developed, including research methodology. The specific characteristics of political repression in the country were identified, and the main (basic) categories of victims were determined. For each basic category, a specialized methodology for rehabilitation was created, alongside fundamental scientific-theoretical principles and criteria. As a result of the Commission's work, collections of newly uncovered data were published. Additionally, the scientific research conducted by the Project Office was analyzed.

The author emphasizes that the continuation of the State Commission's work is reflected in the fundamental scientific research carried out by the Project Office. The article stresses that an objective study of the aims, methods, and tragic consequences of the revolutionary and coercive "Little October" policy is a pressing contemporary requirement and documents the consequences of this anti-popular program.

Keywords: Repression, Little October, State Commission, Project Office, nation, people, etc.

Кіріспе. 2020 жылы 24 қарашада Президент Жарлығымен саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау мақсатында Мемлекеттік комиссия құрылғаны белгілі. Мемлекеттік комиссияның негізгі мақсаты: Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының іс жүзінде ақталмаған санаттарының, оның ішінде: қолданыстағы заңнамада қамтылмаған құрбандар санаттарын; заңнамада аталған, бірақ іс жүзінде ақталмаған құрбандар санаттарының құқықтық жағынан қана емес, саяси тұрғыдан да ақталуға жататын санаттарының тізбесін қалыптастыру; мемлекеттік органдардың саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау, ақталмаған адамдардың құқықтарын қалпына келтіру мәселелері жөніндегі арыздар мен шағымдарды қарау мәселелері бойынша қызметін үйлестіру; саяси қуғын-сүргін құрбандарын, оның ішінде Қазақстанның азаттығы, тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығы үшін күресте ерлік көрсеткендерді мәңгі есте қалдыру бойынша мемлекеттік бағдарламаның әзірленуі мен қабылдануын қамтамасыз ету бойынша ұсыныстарды тұжырымдап, енгізу; саяси қуғын-сүргін құрбандарын заңдық және саяси тұрғыдан ақтауға, саяси қуғын-сүргін құрбандарын, сондай-ақ Қазақстанның азаттығы мен тәуелсіздігі үшін күрескендердің ерлігі мен батырлығын мәңгі есте қалдыруға байланысты мәселелер бойынша нормативтік – құқықтық актілердің жобаларын әзірлеу жөнінде ұсыныстар енгізіп, ұсынымдар беру.

Комиссия саяси қуғын-сүргін құрбандарына қатысты тарихи әділеттілікті қалпына келтіру, яғни қуғын-сүргін құрбандары мен зардап шеккендерді құқықтық және саяси тұрғыдан толық ақтау міндетін орындауы тиіс болды.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Жалпы ғылыми әдістер (талдау, дедукция, жалпылау) мен арнайы тарихи әдістер (тарихи-генетикалық, тарихи-салыстырмалы, тарихи-типологиялық, тарихи-жүйелік), сондай-ақ архивтік дереккөздерді талдау, историографиялық талдау, контент-талдау, сапалық әдістер және сандық әдістер қолданылады. Зерттеудің әдіснамалық негізін объективтілік, тарихилық, ғылымилық және жүйелілік қағидаттары құрайды.

Нәтижелер. 2020 жылы 23 желтоқсанда Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің Өкімімен саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның Жобалық офисі туралы ереже бекітілді. Жобалық офис жетекшісі – «Қаһармандар» республикалық қоғамдық қорының президенті Сабыр Қасымов болды. Жобалық офис басшысы саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау ісіне қатысты 3 комиссия жұмысына қатысқан, бұл мәселеде тәжірибесі мол ғалым. Ол аталған комиссиялар жұмысында алған мол тәжірибесі мен ғылыми тұжырымдарын 2020 жылы құрылған Мемлекеттік комиссияда жұмысында оңтайлы қолданды.

2020-2023 жылдар ішінде саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның төрағалары Қырымбек Көшербаев пен Ерлан Қариннің басшылығымен көп деңгейлі, ауқымды жұмыстар жасалынды.

1917 жылдан бастап 1953 жылға дейін большевиктер, кеңестік билік ылаңының зардабы тым ауқымды. Халықтың басына қасірет үйірген биліктің ақылмен зерделейтін, ғылыми тұрғыда зерттейтін тұстары жеткілікті.

Мемлекеттік комиссия шешімімен әдістеме бойынша кіші комиссия құрылды. Өңірлік комиссиялардың жұмысын ұйымдастыру үшін әдіснама жөніндегі кіші комиссия «Мемлекеттік комиссия мүшелері, кіші комиссия мен жұмыс топтары үшін әдіснама (жалпы)», сонымен қатар Астана, Алматы, Шымкент қалалары мен облыстар үшін саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі өңірлік комиссиялардың жұмысына арналған «Жадынама» (нұсқаулық), «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау бойынша өңірлік комиссиялардың қызметін ұйымдастыру жөніндегі әдіснаманы» әзірледі. Аталған құжаттарда өңірлік комиссиялардың міндеттері, іздестіру жұмыстарын ұйымдастыру ерекшеліктері, өңірлік комиссиялар қызметінің негізгі тәсілдері мен қағидаттары жазылды. Өңірлік комиссияларды құрудың басты мақсат – тың деректерді жинау, қуғын-сүргін түрлері мен тетіктерін анықтау, ауылдардағы қуғын-сүргін орындарын іздеу, ақталмаған құрбандар мен зардап шеккендердің есімдерін анықтау және осы тақырыпқа қатысты басқа да ақпаратты айқындап, талдау және Мемлекет басшысының Жарлығын жергілікті жерлерде толыққанды іске асыру үшін ұсыныстар дайындады.

Ғылыми зерттеулерді ұйымдастыру және зерделеудің осы әдіснамасын түсіндіру үшін жобалық офис өңірлік комиссиялардың басшыларымен – облыстар мен Республикалық маңызы бар қалалар әкімдерінің орынбасарларымен, облыстық архив директорларымен, өңірлік комиссиялардың жұмыс топтары мүшелерімен тұрақты түрде кеңестер, сондай-ақ қуғын-сүргін құрбандарының жекелеген санаттары бойынша семинарлар өткізді. Өңірлік комиссиялар шетелдік және қазақстандық ғалымдар мен сарапшылардың

қатысуымен ғылыми-практикалық конференциялар, «дөңгелек үстелдерді» ұйымдастырды.

Жобалық кеңсе басшысы С.Қасымов Мемлекеттік және өңірлік комиссияның ғалымдары мен сарапшыларынан, конференцияларда, семинарларда, мәжілістерде ауызша баяндамалар жасағанда тұтастай да, жекелеген фактілерді де саясаттандырмауға, жау іздемеуге, басқа ұлттар мен мемлекеттерді айыптамауға, тек қана Мемлекет басшысымен алға қойған міндеттерді – жаппай саяси қуғын-сүргіннің жазықсыз құрбандарына қатысты тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге, дәлірек айтқанда, құрбандар мен зардап шеккендерді толық ақтауды басшылыққа алуды талап етті.

Мемлекеттік комиссия құпиясыздандыру жөнінде кіші комиссияларды, 10 ғылым-зерттеу жұмыс тобын, сонымен қатар қуғын-сүргіннен зардап шеккендер мен құрбандардың негізгі санаттарын кешенді зерттеу үшін облыстар мен республикалық маңызы бар қалаларда өңірлік комиссиялар, ал олардың жанынан тақырыптық бағыттар бойынша жұмыс топтарын құрды.

Мемлекеттік комиссия аясында 10 ғылыми-зерттеу тобы жұмыс жасап, кейін 3 ғылыми – зерттеу тобына қысқартылды.

Мемлекеттік комиссия құрылғаннан кейін ең алдымен саяси қуғын-сүргінге қатысты архив деректеріне көптеген зерттеушілердің қолы жетіп, тың деректер талай зерттеу тақырыптарына арқау болып, көптеген ғылыми еңбектер дүниеге келді. Бұл еңбектер Кеңестік сананың қалдықтарымен күресуге қомақты үлес қосады.

Кеңестік үлгідегі тоталитарлық тәртіп **екі ұрпақтың** санасына өшіруге келмейтін жарақат салды. Мемлекеттің ең басты құндылығы, капиталы – адам. Адамын құрметтеуге қабілеті жетпеген қоғамның болашағы күңгірт. Адамнан айырылу үлкен қасірет. Кеңестік билік адам құндылығын ескермеді, адамның өмір сүруге деген табиғи құқықтарын аяқ асты етті. Біздің қоғамда ата-әжелері қуғын-сүргіннен қасірет шекпеген адам санаулы болар. 1920-1950 жж. саяси қуғын-сүргін аман қалған елді мекен, отбасы кемде кем. Отандық танымал ғалымдарымыз қуғын-сүргін тақырыбы төңірегінде іргелі ғылыми еңбектерін жариялап, ұлттық сананың түгелденуіне зор үлестерін қосты, әлі де қосуда. Кейінгі буын жастар да шама шарқынша қуғын-сүргін тақырыбына қалам тартуда. Алайда, жоғарыда айтып өткеніміздей кеңестік билік тарапынан жүргізілген қуғын-сүргіннің ауқымдылығы соншалық, оны зерттеп бітірудің шеті мен шегі көрінбеуде. Бәлкім, бұл мәселені тиянақты зерттеу кемі 30 жылға созылар... Бүгінгі күннің ең басты мәселесі - 1917-1950 жж. жазықсыз құрбан болған жандарды толық ақтау. Президент «Біз жазықсыз жазаланғандардың әрқайсысын есте сақтау арқылы ғана кемел келешекке жол ашамыз» [1],-деп айтқандай, олардың әрқайсысын есте сақтау үшін, алдымен жазықсыз құрбандарды түгелдей, бір адам қалдырмай ақтауымыз керек. Осы мақсатта Мемлекеттік комиссияның қызметін ақпараттық қолдау шеңберінде еліміздің барлық өңірлерінде облыстық телеарналардың, облыстық, қалалық және аудандық газеттердің, жаңалықтар порталдарын, әлеуметтік желілерді пайдалана отырып, ақпараттық, түсіндіру жұмыстары жүргізілді. Тек қана архив

материалдары емес, сонымен қатар көзі тірі құрбандар мен зардап шеккендерден (олардың ұрпақтарынан) сұхбат, сауалнама алынып, «Халық жады» деп аталатын 20 томдық жинаққа енгізілді. Сауалнама Жобалық кеңсе тарапынан даярланып, әдістемелік кеңестер берілгендігін де айта кетуіміз керек.

Кеңестік билік «халық жауы», «әлеуметтік қауіпті элемент», «контрреволюционер», «буржуазиялық ұлтшыл» және өзге де ділімізге жат түсініктерді енгізіп кеткені белгілі. Қызыл империя кезінде тарихи айналымға енген «терминдерді» замана биігінен зерделейтін «Глоссарий» әзірленді. Мемлекеттік комиссия шеңберінде жұмыс жасаған заңгер ғалымдар қуғын-сүргін мен ақтау процесстерін зерттеуде рәсімделген құрбандармен қана шектелуге болмайтындығын дәлелдеп, жаңа тұжырымдамалық ғылыми жаңалықтар мен қорытынды әзірледі. Нақты айтқанда, қазақ ұлты өкілдерінің азамат ретінде де, қазақ халқының құқықтары мен мүдделерін қорғаушы ретінде де қатарынан екі мәрте қуғын-сүргінге ұшырағанын дәлелдеді. Осы бір іргелі мәселе осыған дейінгі ғылыми зерттеулерде де, нормативтік-құқықтық актілерде де мүлдем ескерілмеген-ді. Қорыта айтқанда, КСРО тұсында партиялық-кеңестік органдар қабылдаған негізгі мемлекеттік актілерге, сондай-ақ қазақстандықтардың жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшырауына негіз болған негізгі актілерге (жазалаушы органдар қабылдаған) ғылыми-құқықтық талдау жасалынды. Жазықсыз құрбандарды толық ақтау мақсатында билік пен жазалаушы органдардың қызметі Кеңестік Конституция мен заңдар тарапынан талданды.

Мемлекеттік комиссия жұмысы шеңберінде Қазақстандағы қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтаудың жаңа тұжырымдамасы, зерттеудің әдістемесі әзірленіп, біздің еліміздегі қуғын-сүргіннің ерекшеліктері айқындалды; саяси қуғын-сүргіннен зардап шеккендер мен құрбандардың негізгі (базалық) санаттары белгіленіп, әрбір базалық санатты ақтау бойынша арнайы әдістеме, іргелі ғылыми-теориялық қағидаттар мен өлшемдер жасалынды.

Мемлекеттік және арнаулы архивтерде құжаттарды құпиясыздандыру бойынша комиссиялар жұмыс істеді. Осы уақытқа дейін баспасөз беттерінде Мемлекеттік комиссияның жұмысына елімізден 240-тан астам ғалым мен сарапшы тартылғаны, олардың 150-і құпия құжаттарға қол жеткізгені, 2 млн 600 мыңнан астам архив құжаты құпиясыздандырылғаны, жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы қолданыстағы заң аясында 311 мыңнан астам құрбан мен зардап шеккендер ақталғандығы да жазылған-ды.

Мемлекеттік комиссия тарапынан жүргізілген жұмыстардың барлығы халықаралық стандарттар мен құқықтық нормаларға, құндылықтарға сай.

Жұртшылыққа кеңінен танымал заңгер И.Борчашвили жетекшілігімен жұмыс тобы бұрынғы заңға кірмеген біздің ауылдар мен селолардағы қуғын-сүргіннен зардап шеккендер мен құрбандардың негізгі санаттарын қамтитын «Саяси қуғын-сүргіннен зардап шеккендер мен құрбандарды толық ақтау туралы» және қаһармандарымызды, ұлт азаттығы, тәуелсіздігі және Қазақстанның территориялық тұтастығы жолында жан беріп күрескен ерлерді, дінін қорғаған ерлерді саяси тұрғыдан ақтайтын «Қазақстанның саяси

тәуелсіздігі үшін күрескендер мәртебесі және саяси ақтау туралы», шетелде жүрген қандастарымыз аңсап, сағына күткен «1920-1930 жылдары Қазақстаннан кеткен мәжбүрлі босқындар туралы» заң жобаларын әзірленді. Азаттық үшін күрескен тұлғалар, ғалымдардың идеялары, қоғамдық-саяси қызметтерін, ұйымдар, газет-журналдар саяси тұрғыдан ақтауды күтуде. Қуғын-сүргін тақырыбы төңірегінде саяси баға берілмеген мәселелер жеткілікті.

Бірінші заң жобасы қабылданса ақталмаған қуғын-сүргін құрбандары мен зардап шеккендердің 10-нан астам негізгі (базалық) санаты толық құқықтық тұрғыдан ақталады. **Екінші заң жобасы** қуғын-сүргін құрбандарының жекелеген санаттарын саяси ақтау қажеттілігінен туындады. Сондықтан да, ғылыми идеялары үшін жазықсыз құрбан болған ғалымдар мен шығармашылық адамдарын, дін қызметкерлерін, Қазақстанның бостандығы, тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығы үшін күрескен ерлерді және т.б. саяси ақтау қажет. **Үшінші заң жобасы** мәжбүрлі босқынға ұшырап, тоз-тоз болып сырт жерлерге бытырап, шет елдерді мекен еткен тұлғалар мен олардың ұрпақтарына қатысты. **Босқындар** дегеніміз қоғамда белгілі бір күштердің (саяси, экономикалық, этникалық қысым, соғыс, табиғи апат) қысымына қарсы тұруға, төзуге шарасыз болып, өз елінен басқа бір елге көшуге мәжбүр болған адамдар. Босқындар статусы халықаралық және ұлттық заңдар бойынша беріледі.

Мемлекеттік комиссия 3 жылда атқарған жұмысын толыққанды жеткізу мүмкін емес. Президент бастамасымен қолға алынған осы бір қасиетті жұмысқа мемлекетшіл санасы биік адамдардың барлығы атсалысты. Тіпті, комиссия құрамында, жұмыс топтарында болмаса да Жобалық кеңсеге өздігінен хабарласып, тың деректерді қуана-қуана жолдаған азаматтар да болды.

Зерттеушілердің ішінде архивтегі құжаттар «көзімен» қана қарағандар да болды. Мәселен, кеңестік саясаткерлердің «аштан өлгенше соғысып өлейік» деп ашынғаннан қолына бар қаруын алып, жауыз билікпен соғысқан адамдарды «бандит», «қарақшы» және т.б. жағымсыз кейіпте көрсететін атаулармен атағаны белгілі. Осы атауларды қаз қалпында қолданғандар да болды. Тұрақты жүргізіліп отырған семинарлар барысында қате көзқарастар да түзелді. Алайда, тың деректерді қазбалаған зерттеушілер кәсіби шеберліктерін шындап, тың көзқарастармен қаруланды. Әркім өз бағытымен ізденді. Жобалық офис жетекшілігімен, демалыссыз ізденістердің, тиянақты жұмыстардың арқасында **«Мемлекеттік комиссия материалдарының топтамасы» көптомдығы жарияланды.** 2021 жылы алғашқы 2 жинақ жарық көрген болса, 2022 жылы 14 мың 107 құжат қамтылған 29 жинақ баспадан шықты. Жинақтауды әзірлеуге 121 адам тартылып, 28 республикалық жұмыс тобы, 67 өңірлік комиссия, 16 Жобалық офис мүшелері және 11 Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты қызметкерлері қатысқан екен.

31 жинақтың ішінде «Ұлт азаттығы, тәуелсіздігі және Қазақстанның территориялық тұтастығы жолындағы күрескерлер» атты архив құжаттары мен материалдар жинағы тұңғыш рет жарияланып отыр. Бұл бір біздің тарихқа зерек қоғам үшін аса қуанышты жаңалық болды. Аталарын іздеген адамдардың саны

артты. 2023 жылы тың деректерден жинақталған 19 том жарық көрді. Бұл жаңалықты да қарапайым халықтың қуанышпен қарсы алатындығы сөзсіз. Себебі, біздің қоғамда атасын іздеген адам көп... Осы себептен де Жобалық офис басшылығымен «Халық жады» 20 томдық жинағын құрастыру жұмысы еліміздің түкпір түкпірінде қарқынды қолға алынып, әзірленді. Жобалық кеңсе **ұжымдық монография жоспарын** әзірлеп, оның бөлімдерін саяси қуғын-сүргін құрбандарының зерттелінетін санатына сәйкес жоба орындаушылары жазып шықты.

Сонымен, 2020 жылы 24 қарашада Президент Жарлығымен құрылған саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия қыруар жұмыс атқарды. Ең бастысы, тарихтың өзекті мәселелеріне қатысты жаңа ғылыми-тарихи, ғылыми-саяси, ғылыми-құқықтық тұжырымдарды дәйектеп негіздеді. Іргелі әрі жүйелі зерттеу тақырыптарының аясы кеңейді. Соның бірі – «Қазақстандағы Кіші қазан» трагедиясы.

1920–1930 жылдардағы жаппай саяси қуғын-сүргінді кешенді зерделеу, құрбандардың негізгі санаттарын анықтау, іргелі зерттеу жүргізу енді ғылым аясында жалғасады. Үкімет 2024 жылы қазанда Мемлекеттік комиссияның тұжырымдарын іргелі зерттеуге жобалық-мақсатты қаржы бөлді (ИРН: BR24993057 «Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының негізгі базалық санаттары мен кіші санаттарын іргелі зерттеу және оларды толық ақтау үдерістері»). Осы мақсатта 10-нан аса саяси науқанды жүйелі, пәнаралық, антропологиялық тұрғыдан қарастыратын жұмыс тобы құрылды, ғалым-мамандар шақырылып, әдіснама мен жұмыс бағыттары айқындалды.

2024 жылы Алаш ұлт-азаттық қозғалысын толық ақтау бойынша 11 том құжаттар мен материалдар жинақтары жарық көрді. Сонымен қатар, Мемлекеттік Комиссияның ғалымдары мен сарапшылары барлық терминді, ұғымдар мен атауларды, саяси лақап аттарды, жазалаушы органдардың кәсіби жаргондарын да зерттеді. Тілде, халықтың сөздік қорында әр кезеңнің шындығы, болмысы көрініс береді. Билік иелері, үстемдік етушілер де өз іс-әрекеттерін сөздері мен құжаттары арқылы тарих бетінде қалдырады. Большевиктер енгізген ұғымдар мен терминдерде де кеңестік биліктің нағыз бет-бейнесі мен олардың сыңаржақ саясаты, озбырлығы мен заңсыз әрекеттері айқын көрініс тапқан. Осы мәселе «Саяси қуғын-сүргінге қатысты терминдер жинағында (Глоссарий)» көрініс тапты.

Большевиктер құрған кеңестік қызыл империя халықты ата кәсібінен күштеп айырып, жаппай кедейлендіріп, мәжбүрлі түрде «Қазақстандағы Кіші Қазан» бағдарламасын орындату арқылы қазақ даласын бұрын-соңды болмаған алапат АШАРШЫЛЫҚҚА әкелді.

Республиканың 1-хатшысы Ф.Голощекин кеңес өкіметі басшылары пәтуасымен ұйымдастырған «Қазақстандағы Кіші қазан» төңкеріс кампаниясының барысын, тетіктерін, зардаптарын жүйелі зерттегенде ғана ашаршылық құрбандарының санын, жойылған ауыл, қырылған бала, өлім-жітім мөлшерін, халқымыздың басына түскен қасіретті ғылыми тұрғыдан сараптай аламыз. Әрбір өңір мен аудандағы «Кіші қазан» қасіретін дәйектейтін уақыт

әлдеқашан жетті. Әрбір аудан бойынша осы тақырыпқа арналған архив материалдарының жинағын шығару қажет.

Шеттен келген басшы ел психологиясын, әлеуметтік-экономикалық жағдайын сырттай зерттеп, даярланатыны анық. Большевиктердің осы саладағы күрделі ұстанымын, көзқарасын, амалдарын жан-жақты қарастыру да – ғылым міндеті.

Ф. Голощекин келген бойда, 1925 жылы 1 желтоқсанда Қызылордада өткен V партконференцияда «Қазақстанда ешқандай совет өкіметі орнамағанын» мәлімдеп, «Октябрь дауылы қазақ ауылын жанап өтті. Себеп – ұлттық пролетариаттың болмауы, мәдени-экономикалық мешеулік» [2, 10 б.], - деп атап көрсетті. Бұл – Қазақстанға қарсы жабық соғыс жарияланғанының дәлелі.

Халық большевиктер билігін емес, Алашты, өзінің Алаш автономиясын мойындады. Алашорда үкіметі күшпен, заңсыз таратылса да, жұрттың көкірегінде ұлт зиялылары бастамасына деген сенім 30-жылдарға де дейін сөнбеді. Айлакер большевик келе сала Алаш қайраткерлеріне ауыз салды. Большевиктік-сталиндік билік Алаш ұрпағын, олармен мүдделестерді әрқашан бақылауда ұстады. Қуғын көргендердің ұлдары да әкелері туралы ашық айта алмады, жасыруға мәжбүр болды. Ал, шынында, олар өткендердің ерлігімен мақтануға құқылы еді.

Сонымен Ф.Голощекин: «Ауылды советтендіру – жұртшылықты қамтудың ұраны ғана емес, артта қалған ұлтты ұйымдастырудың ұраны» [2,], деп соқты. Ол, біріншіден, кедей мен орташаларды ұлттық қанаушылыққа қарсы күреске жұмылдыратынын; екіншіден, Алаш идеологиясына қарсы коммунистік идеологияны күшейтетінін мәлімдеді. Тап күресін желеу етіп, әлеуметтік топтарды бір-біріне қарсы қою саясатын жүргізді. «Қазақ ішінде тап атаулы жоқ» деп шырылдаған ұлт зиялылары пікірін ескермеді. Ф.Голощекиннің мақсаты – қазақ даласын толық бағындыру еді. Еркін, рухты, білімді, білікті зиялылар халқымен бір болғанда оларды бағындыру оңай болмайтынын түсінген әккі революционер орталықпен келісе отырып, «Кіші қазан» революциялық зорлық-зомбылық шарасын қарқынды жүргізді. Асқан айлакерлікпен, ел рухын жоятын жауыздықпен атқарды. Бір қарағанда, «қараңғы ауылды кеңестендіріп, реформа жасаған» сияқты көрінді. Алайда қазақ тарихын, ұлт жанын түсінген адам Ф.Голощекин басшылығы кезінде ұлттық болмысымыз тас-талқан болғанын айқын, анық аңғарады.

1925 жылы 1 желтоқсандағы БК(б)П өлкелік комитетінің жұмысы туралы V өлкелік партконференциядағы «За советизацию аула» [2], - атты баяндамасында ол қазақ қоғамын бағынышты етудің жолдарын теориялық-методологиялық тұрғыдан негіздеді. Большевиктік-сталиндік саясаттың «дұрыстығын» көрсету үшін қазақ ауылдары «артта қалған, қараңғы, надан» деген насихатқа кеңінен жол ашты. Ф.Голощекин 4 мәселені баса көрсетті: экономика, мәдени жұмыс, ұлттың өзін-өзі басқару формасы, жергіліктендіру. Осы төрт салаға жойқын шабуыл жасалды.

Жергілікті халықты оңайлықпен бағындыра алмайтынын білген соң, ұлттық нәзік, шетін, зәру тұстарды саясатқа тонын айналдырып үйлестірді. «Қазақ жерін жинаушы» рөліне еніп, «экономикалық тұрғыдан біріктірілмеген территория

бізді жаншып барады», «ауылды советтендіру – артта қалған қазақ ұлтын ұйымдастырудың бірден-бір жолы», «өзін-өзі басқару туралы... форма жалғыз – советтік, осыған байланысты мәселе – жергіліктендіру мәселесі», т.б. деп көз бояйтын амалдармен халықты алдап бақты.

Дәлелдер келтірсек: «Собиратель земли казахской» деп өлкелік партия комитетіне анықтама беріп, «не объединены еще экономический, ... территория нас еще давит», «...казаков среди населения 59-60 процентов...», «...форма национального самоопределения: форма одна – советская; отсюда вопросы советизации Казахстана, ... связанный с вопросам советизации, - это коренизация», «казахский аул...участвовал в выборах и участвовал активно, он «по –английский участвовал в этом....», «советизация аула-единственная форма организации отсталой казахской нации», «советизация аула может быть только на языке аула, людьми вышедшими из аула. Поэтому вне коренизации мы не достигнем ничего»; «казаков комсомольцев надо воспитать практический, на опыте»; «аул - это целый ряд особенностей; «аул – это ужасающая экономическая и культурная отсталость. Аул – это такой быт, перед которым быть русских некультурных и отсталых крестьян является громадным шагом вперед.... аул – это отсутствие всяких культурных сил... И последняя задача в ауле – изменить отсталый быт.... В ауле мы имеем необычайный процент сифлиса, туберкулеза, благодаря тому, что не умываются, не моются, не меняет рубашек» (50-56 бб.) және т.б. «сараптаулар» жасады. Халықтың шамамен 80-90 проценті күніне бес уақыт намаз оқып, таза жүретін қазақтарды «ешқашан жуынбайтын, лас адамдар» ретінде көрсетті. Бұл - қазақ халқының мәдениетіне жасалған жойқын шабуылдың бастамасы еді.

Одан әрі, «Партийное руководство, коммунистическая идеология должны начать решительно бороться со всем этим», - деп Алаш Орда теориясына қарсы шешуші күресті бастау керек екендігін баса айтты. Алаш аман болса, қазақ халқының езгіде қалмайтындығын түсінген Ф. Голощекин, Алаш зиялыларының көзін жоюды бірінші орынға қойды. Жоғарыдағыдай «сараптаулар» 1991 жылға дейін жалғасты.

Жүсіпбек Аймауытұлы 1917 жылдың 30 наурызында «Алаш» газетінің №16 санында жарияланған «Қазақ мінезіндегі өзгерістер» атты мақаласында: «...халықтың бақытсыздығына қарай жақсының сиреген кезінде күш кетіп, мынадай соққы жолықты. Қазақтың ұлттық қалпы өзгерілді. Тірлігі, мақсұты басқа, ниеті шалғай, суық бауыр жаттың қолына тиді. «Қазаншының еркі бар, қайдан құлақ шығарса» деген халге ұшырады. Кеменгер билердің заманы құрып, адамды мал мен пұлға сатып алатын заманға килікті.

Қазақтың тұрмысы өзгерді. Киіз үйде қыстап, суыққа шынығып, қуатты, қайратты денелі өсетін қазақ, тазалығы жоқ, аласа жер үйге кіріп, аурулы, нашар болып, мыжғырланып, еңсесі көтерілмей өсетін қалыпқа түсті. Осы себепті адамның есімі де кеміді. Әрине, тән қуатты болса, жан қуатты, ажарлы болады. Нашар жаннан осал мінездер туады. Мысалы: ойнас, өтірік, өсек сияқтылар. Бұл – бір. Екінші, сол уақта, өзі сүйрете алмаған бірлікке қырсықтың қара басы боп партия деген қағынды тиді. Жауыздық, залымдық қара бұлттай қоршап, халықты

астан-кестең қылып, өзді-өзімен атыстырып, көзді шел қаптады. Күннен-күнге өршіген қалың сасық тұманнан шыға алмай адасып келіп-келіп түсіп отырған халіміз, міне – осы күнгі...» [3], - деп қазақ мінезіне енген өзгерістерді жазған еді. Жаттың жетегінде қалу себебінен қазақ мінезіне енген өзгерістерді зерделеді. Ал, жылқы мінезді таза халықтың рухани болмысы, төл мәдениетін большевиктік-сталиндік билік қасақана ескермеді. Бір қана мысал, тіпті Алаш зиялыларының білімі мен мәдениеті блльшевиктермен салыстыруға да келмейді. Алаш зиялыларын туған, яғни өсіп –жетілдірген халықтың «артта қалуы» мүмкін емес те еді.

Жалпы, Ф.Голощекин және оның командасының жазғандарын зерделеп оқу үшін де көп дайындық керек. Зерттеуші, біріншіден, Алаш зиялылары еңбектерімен жақсы таныс болуға тиіс; екіншіден, қазақ халқының тарихын (ділін, тұрмыс-салтын, т.б.) жетік білуі шарт; үшіншіден, интеллектуалдық интуициясына салмақ түсіруі қажет. «Қазақстандағы Кіші қазан» қасіретін зерделеуге арнайы теория-методология тұрғысынан дайындық қажет» деуіміздің мәні де осында.

Мемлекеттік комиссия жетекшілері, көшбасшы ғалымдары осы қағидатты жақсы игерді. Сонымен қатар аталған білікті комиссия, әсіресе оның жұмысын қамтамасыз ететін Жобалық кеңсе «Кіші қазан» тақырыбын арнайы зерттегенде бірыңғай кәсіби тарихшыларды ғана емес, философ, заңгер, филолог, мәдениеттанушы, психолог, әлеуметтанушы, дінтанушы мамандарды ортақ іске тартудың қажеттігін жете түсінді. Бұл – заманауи озық әлемдік антропологиялық әдіснама.

Мемлекеттің басты құндылығы, негізгі капиталы – адам. Мұны аяқасты еткен қоғамды ешқашан ақтауға болмайды. Большевиктік-сталиндік билік бейкүнә сәбилерді де өмір сүру құқынан айырды... Отбасында бала-шаға бағып отырған ананы да азаптап, абақтыға жапты. Зиялылардың қария әке-шешесін де қорлауға, азаптауға, тіпті түрмеге қамауға пәрмен берді. Бұл – арнайы зерттелінетін көкейкесті мәселе. Адамзат құндылығы мен құқын таптаудың классикалық үлгісі Қазақстанда ХХ ғасырдың 20–30-жылдары жүзеге асқаны – тарихи шындық.

«Кеңес өкіметі электр жарығын жеткізді, оқытты, көзімізді ашты» дейтіндер ұлт қайраткерлері, қазақ байлары, діни тұлғалар саяси билікке қол жеткізгенде, білім іздегендер постимпериялық аумақпен шектелмей, әлемдік университеттерде оқитын еді, жаңашыл өндірістер ашып, зауыттар салып, елдің жерасты, жерүсті байлығын халық игілігіне жаратар еді. Бұған ешқандай шәк жоқ. Тіпті көршілерімізде билікке большевиктер емес, шынайы реформаторлар келсе, тарих мүлдем басқаша қалыптасар еді. Әңгімеге өзек – Ф.Голощекин бастаған қанпезерлер патша отбасын атпайтыны, мың азаптың болмайтыны бесенеден белгілі...

Қаншама адам жазықсыз құрбан болды. Қаншама сәби жетім қалды, жастар қырылды, азапталды. Қазақ халқының рухани тірегі болған дәстүрлі діни мектеп жүйесі жойылды... Алаш зиялылары түгелге дерлік атылды. Тектілер ұрпағын тентіретті. Адамдар бір-бірімен амандаса алмайтын заман орнады. Халық

жаппай үреймен өмір сүрді. Аштық жылдары миллиондар қырылып, өлгендер көмілмей де қалды. Бұндай сұмдық пен қорлықты көрген халық аз шығар. Бұл – «Кіші қазанның» зардабы.

Халқымыз осы жалпыұлттық трагедияны бастан кешірсе де, кеңдігі мен даналығынан айырылмады. Аналарымыздың қайраты арқасында талай ұрпақ аман қалды. Себебі аталарын, әкелерін, ағаларын ұстап, жер аударып, сот-тергеусіз атып немесе ұзақ жылға соттағанда бүкіл әулеттің жауапкершілігі, яғни тірі қалу мүмкіндігі аналар мойнына артылды. Ұрпағын аман сақтау мақсатында олардың көрмеген қасіреті жоқ.

Өз топырағында жетімнің күйін кешкен қазақ жер аударылып келгендерге жеп отырған нанын бөліп берді. Айта берсек, қасіреттің ауқымы адам айтқысыз. Кеңес өкіметін жамандау мақсат емес. Зерттеушіге ақиқат пен шындық қымбат. Ақиқат пен шындық қана – дамудың, жарқын болашақтың кепілі.

Көп уақыт 30-жылдардағы бас көтерулер де халыққа сыңаржақ түсіндірілді. Басқа амалы болмағандықтан, аштан өлмес үшін қолына бар қаруын алып, әуіріммен көтеріліске шыққан ерлерді ақтау ақиқат тұрғысынан қажет. Жоғарыда аталған жоба шеңберінде ғылыми – зерттеу жұмысын жалғастырып жүрген (мемлекеттік комиссия кезінен-автор) заңгер ғалымдар, халықтың көтеріліске шығау құқығы тұрғысынан да теориялық-методологиялық тұжырымдар жасауда.

Қорытынды. Революциялық зорлық-зомбылыққа толы «Кіші қазан» саясатының мақсатын, әдісін, қайғылы салдарын объективті тұрғыдан зерттеу – заман талабы. Өйткені Ф.Голощекин мен оның командасының Қазақстанды басқарған жылдары халқымыз қасіретке белшесінен батты. Тіпті мұны 1937–1938 жылдардағы жаппай террорға жасалған дайындық деп те айтуға болады. Қазақ халқын ойсыратып кеткен «Кіші қазанның» зардабы мен трагедиясын былайша түйіндеп айта аламыз:

1) Ұлттық дамудың өзегі, темірқазығы – Алаш зиялыларын түгелдей дерлік жойды. Олардың отбасы мүшелерін, туған-туыстарын, таныстарын да қуғын-сүргінге ұшыратты.

2) Қазақ халқының әлеуметтік тірегі – байларды түп-тұқиянымен құртып, жұртты сенімнен, қорғаннан айырды. Мысалы, қазақ байлары 20-жылдардағы ашаршылықта халықты барынша аман сақтап қалды, ал 30-жылдары байларды жойғаннан кейін халық жаппай аштан қырылды.

3) Халқымызға рухани жолбасшы рөліндегі қожа, ишан, молдаларды жойды. Дін – әлеуметтік құбылыс. Діни сауатты адамдар өз топырағында мектеп қалыптастырса ғана рухани қауіпсіздік жүйелі дамиды. Осыны әдейі құрту арқылы санада, дәстүрде ала-құлалықты өршітті.

4) Қазақтың қаймағы сынды ауылдарды аздырып-тоздырды. Ауыл – қазақ ұлтының күретамыры, рухани тазалықтың қайнар көзі. Ауылдарды қасақана сандармен таңбалап, екінші, үшінші ұрпақ ата-бабасының туған ауылын таба алмайтын дәрежеге жеткізді.

5) «Революцияға дейін күң болған, құл болған» деген желеумен әйелдерді кеңестік саясаттың қолшоқпарына айналдырды. Жергілікті архивтерде

әйелдердің кеңестік жұмысқа баруға, кедейлердің байлардың орнына қызметке шығуға қарсылық білдірген арыздары жиі кездеседі.

б) «Кіші қазан» саясаты (саяси-экономикалық, әлеуметтік шаралары) халықты аштыққа ұрындырды. Жұрт «малша қырылғанша соғысып өлейік» деп көтеріліске шықты. Туған жерін амалсыз тастап, жаяу-жалпылап шекара асып, ауа көшті. Сырт жерлерде көрген қорлығы да аз емес. Кеңестік билік елдегі ашынған халықты да, шетке ағылған үркіншілік көшті де аяусыз қырып-жойды.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның Жобалық кеңсе басшысы, заңгер-ғалым Сабыр Қасымов 1937–1938 жылдары жаппай террор КСРО-ның барлық республикасында болғанын айта келіп, былай деп тұжырымдайды: «Ф.Голощекин және оның командасы басқарған жылдары тарихымызда бұрын-соңды болмаған ең қасіретті кезең, яғни «Қазақстандағы ең үлкен террор» – халқымызды ауқымды саяси қуғын-сүргінге, экономикалық, әлеуметтік, демографиялық, гуманитарлық апатқа алып келген «Кіші қазан».

Халқымыз, әсіресе қоғамдағы зиялы қауым мен атқарушы билік тарихымыздың трагедиялы кезеңі – «Кіші қазан» зардабын ұмытпауға тиіс. Біріншіден, ол демократиялық әрі әділ Қазақстанды құру жолында қай жағынан да қауіпсіздігіміз үшін, сақтану үшін керек. Екіншіден, тәуелсіздіктің құндылығын түсіну мен қастерлеу жолында мемлекетшілдік пен отаншылдықты лайықты орнықтыру үшін қажет. Тағылым ұғымының мәні де осында.

Тарихты жаңғыртуға байланысты ортақ істің барысында, өкінішке қарай, қайбір әріптестеріміздің кеңестік ұстаным мен сыңаржақ көзқарастан шықпағанын аңғардық.

Қасірет көріп, жазықсыз қуғын-сүргінге ұшыраған ата-әжелеріміздің алдындағы перзенттік парызымыз, ақталмағандарын толық ақтап, есімдерін түгелдей қайтару.

Қасіреттің болашақта қайталанбауына жол бермеу үшін тарихи әділеттілікті толық қалпына келтіру керек. Әркімді өз биігінен көрсету керек. Кеңестік билік келмеске кетті, тарих жүзінен өткен мемлекеттің жазықсыз құрбаны болған тұлғаларды жаппай ақтау олардың ұрпақтарының жүректеріндегі жараға ем болар еді. Бұл біздің халықтың көңіл –күйін көтеріп, бірлік – ынтымағымыздың, елдігіміздің артуына да себеп болады. Бұл мәселенің бір қыры. Ал, қуғын-сүргін тақырыбы төңірегінде әлі де толықтай зерттелмеген мәселелер жеткілікті. Мәселен, ауылдардың сандармен таңбаланып, өзгерістерге ұшырауы, кейбір ауылдардың жойылуы; діни халықтық көтерілістер, Алаш зиялылығын қолдаған еліміздің түкпір-түкпіріндегі тұлғалар; Голощекиннің халықты аяусыз қырған «Кіші қазан» трагедиясы; ашаршылық кезінде балалар үйінде қырылған балалар; саяси қуғын-сүргінге ұшыраған отбасылар (әйелдер, балалар) және т.б. іргелі тақырыптар. Сонымен қатар, ауылдар мен аудандарда ашаршылық пен саяси қуғын-сүргін жылдарында атылған адамдар жерленген орындарды түгелдеп, ескерткіш белгі қою ісі де кезек күттірмейтін мәселе.

Пайдаланылған дерек пен әдебиет:

1. // Егемен Қазақстан. 31 мамыр. 2020
2. Голощекин Ф.И. Партийное строительство в Казахстане: (Сборник речей и статей 1925-1930 гг.).– Алма-Ата–М.: Агитпроп РКП (б), 1930. – 344 с.
3. 1917 жылдың 30 наурызында «Алаш» газетінің №16 санында

References

1. Egemen Qazaqstan. 31 Mamyr 2020.
2. Goloschekin F.I. Partiynoe stroitel'stvo v Kazakhstane: (Sbornik rechey i statey 1925–1930 gg.). Alma-Ata–M.: Agitprop RKP(b), 1930. 344 s.
3. 1917 zhyldyñ 30 nauryzynda «Alash» gazetiniñ №16 sandynda.